

УДК 338.43:633.85

В. І. Ткачук

д.е.н.

Житомирський національний агроєкологічний університет

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РИНКУ ОЛІЙНИХ КУЛЬТУР В УКРАЇНІ

Проаналізовано останні дослідження щодо виробництва та розвитку ринку олійних культур. Встановлено динаміку виробництва, структуру посівних площ олійних відносно площі технічних культур та рівень відносної товарності олійних культур в Україні. Визначено канали та структуру товарності олійних культур в Україні у динаміці. Розраховано рівень конкурентоспроможності та узагальнено основні тенденції функціонування виробників в умовах посилення конкуренції. Встановлено, що за період дослідження канали реалізації зазнали суттєвих змін. Це є свідченням того, що виробники зацікавлені у пошуках нових, більш вигідних каналів реалізації продукції, ніж пропонують покупці-монополісти. Зважаючи на те, що подальше зростання об'єму нарощування виробництва культур екстенсивним шляхом нанесе значну шкоду навколишньому середовищу, визначено стратегічні пріоритети перспективного розвитку відповідного ринку у сучасних умовах. Такими пріоритетами є поліпшення технологічної, селекційної та організаційної складової в організації виробництва олійних культур.

Ключові слова: динаміка виробництва, олійні культури, рівень товарності, канали реалізації, баланс олії.

Постановка проблеми

Успішне функціонування аграрного сектора в цілому та окремих його галузей, значною мірою, залежить від рівня конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, зокрема олійних культур. Традиційно олійні культури в Україні вважаються однією із важливих експортних груп сільськогосподарської продукції та є стратегічно важливими продуктами, що забезпечують економічну й продовольчу безпеку країни. Вони є джерелом одержання цінної продукції продовольчого і технічного призначення. Частка прибутку від реалізації олійних культур у прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції постійно збільшується і становила 39,8 % у 2013 р., а у прибутку від реалізації продукції рослинництва – 46,2 %. Саме тому, конкурентоспроможність олійних культур суттєво впливає на прибутковість і конкурентоспроможність всього аграрного сектора країни.

Аналіз останніх досліджень та постановка завдання

Різним аспектам виробництва та розвитку ринку олійних культур, питанням економічної ефективності та конкурентоспроможності олійних культур присвятили праці вітчизняні вчені Вишнівський П. С., Гайдуцький П. І., Губенко В. І. [1], Коденська М. Ю., Кузьмінська Н. Л. [3], Митченко О. О.,

Поперечний С. І. [6], Саблук П. Т., Уланчук В. С., Фаїзов А. В. [8] та інші науковці. Разом з тим, окремі аспекти цих проблем залишаються дискусійними і потребують подальшого дослідження. Актуальними завданнями наразі є оптимізація посівів олійних культур, з урахуванням екологічних чинників і вимог екологічної безпеки господарювання в аграрній сфері.

Мета, об'єкт та методика дослідження

Метою написання статті є дослідження основних тенденцій виробництва олійних культур та визначення пріоритетних напрямків розвитку галузі. Об'єктом дослідження – процес формування ринку олійних культур в Україні.

В основу дослідження покладено наукові праці вітчизняних вчених щодо проблем розвитку ринку олійних культур в Україні, матеріали Міністерства аграрної політики, Кабінету Міністрів України, Державного комітету статистики, із застосуванням монографічного (при дослідженні причин низької урожайності олійних культур), статистико-економічного (для аналізу основних показників виробництва та реалізації олійних культур), абстрактно-логічного (для теоретичного узагальнення результатів досліджень та формулювання висновку) та балансового (для розрахунку балансу олії в Україні), поєднання кількісного і якісного аналізів, а також табличного методу відображення інформації.

Результати дослідження

Зростаючий попит на продукцію олійно-жирового комплексу на зовнішньому і внутрішньому ринках в останні два десятиріччя обумовив розширення посівних площ олійних культур в Україні з 1803,7 тис. га у 1990 р. до 7437,2 тис. га у 2013 р., або в 4,1 раза, з одночасним збільшенням виробництва насіння олійних культур у зазначений період з 2800,3 тис. тонн до 16176,5 тис. т, або 5,8 раза (табл. 1).

Таблиця 1. Динаміка виробництва олійних культур в Україні

Культура	Рік								2013 р. до 1990 р., %
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	
Валовий збір, тис. т									
Соняшник	2570,8	2859,9	3457,4	4706,1	6771,5	8670,5	8387,1	11050,5	> у 4,3 р.
Соя	99,3	22,3	64,4	612,6	1680,2	2264,4	2410,2	2774,3	> у 27,9 р.
Ріпак	130,2	39,8	131,8	284,8	1469,7	1437,4	1204,4	2351,7	> у 18,1 р.
Урожайність, ц/га									
Соняшник	15,8	14,2	12,2	12,8	15,0	18,4	16,5	21,7	137,3
Соя	11,3	9,7	10,6	14,5	16,2	20,4	17,1	20,5	> у 1,8 р.
Ріпак	14,5	8,5	8,4	14,6	17,0	17,3	22,0	23,6	> у 1,6 р.
Зібрана площа, тис. га									
Соняшник	1626,3	2007,6	2841,6	3689,1	4525,8	4716,6	5081,7	5090,1	> у 3,1 р.
Соя	87,8	23,0	60,6	421,7	1036,6	1110,3	1412,4	1351,0	> у 15,4 р.
Ріпак	89,6	46,9	156,7	195,2	862,5	832,8	547,0	996,1	> у 11,1 р.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Таке стрімке зростання виробництва насіння олійних культур зумовлено стабільно високим попитом, що, переважно, формується світовим ринком, та високим рівнем цін, що забезпечує високорентабельне виробництво, а відповідно, стимулює суб'єктів аграрного ринку виділяти під ці культури значну частину посівних площ.

Основними олійними культурами, що вирощуються в Україні, є соняшник, соя та ріпак. Провідною олійною культурою серед них є соняшник, частка якого у структурі посівної площі технічних культур у 2013 р. склала 64,2 %. У процесі аналізу структури посівних площ олійних культур протягом 1990–2013 рр. виявлено тенденцію до їх збільшення у структурі посівних площ технічних культур (табл. 2).

Таблиця 2. Динаміка структури посівних площ олійних культур в Україні, % до площі технічних культур

Посівна площа	Рік								2013 р. до 1990 р., ±
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	
Соняшник	43,6	53,9	70,3	71,2	62,7	63,7	66,1	64,2	20,6
Соя	2,5	0,7	1,6	8,3	14,7	15,2	18,8	17,4	14,9
Ріпак	2,4	1,3	5,1	3,9	12,4	11,7	7,2	12,9	10,5

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Зокрема, питома вага соняшнику збільшилася на 20,6 процентні пункти до 64,2 % у 2013 р., сої – на 14,9, ріпаку – на 10,5. Така тенденція зумовлюється підвищеним попитом до даних культур як на внутрішньому, так і світовому ринках.

Виробництво олійних культур в Україні наразі розвивається екстенсивним шляхом, в основному за рахунок розширення посівних площ (табл. 1). Так, у 2013 р. зібрана площа соняшнику, порівняно з 1990 р., збільшилася на 3463,8 тис. га, або у 3,1 раза, валовий збір зріс на 8479,7 тис. т, або у 4,3 раза і досяг рекордного рівня 11 млн 50,5 тис. тонн.

Соя за останні десятиріччя займає дедалі більші площі у сільсько-господарському виробництві. Якщо у 1990 р. нею засіяли 87,8 тис. га, то 2013 р. її вирощували вже на 1651 тис. га, що у 15,4 раза більше проти показника 1990 р. Має позитивну динаміку зростання і врожайність даної культури. Якщо у 1990 р. урожайність становила 11,3 ц/га, то 2013 р. значення даного показника досягло найбільшого рівня за досліджуваний період і склало 20,5 ц/га.

Посівна площа ріпаку у 2013 р. порівняно з 1990 р., збільшилася в 11,1 раза і склала у звітному році 996,1 тис. га. Валове виробництво ріпаку у 2013 р. збільшилося порівняно з 1990 роком, в 18,1 раза.

Рівень конкурентоспроможності продукції можна оцінювати за реакцією ринку, який характеризується конкретними продажами. В якості індикаторів доцільно використати показники обсягів реалізації продукції й відносного рівня товарності (табл. 3).

Аналіз даних таблиці 3 свідчить, що протягом дослідження відносна товарність олійних культур не зазнала різких коливань, незважаючи на стрімке зростання посівних площ, урожайності і, у підсумку, обсягів виробництва (у 5,8 раза).

Таблиця 3. Рівень відносної товарності олійних культур в Україні

Показник	Рік								2013 р. до 1990 р., %
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	
Виробництво, тис. т	2800,3	2922,0	3653,6	5603,5	9921,4	12372,3	12001,7	16176,5	> у 5,8 р.
Реалізація, тис. т	2342,7	1749	2797,5	3048,3	8278,3	8559,6	11571,5	12978,6	> у 5,5 р.
Рівень відносної товарності, %	83,7	59,9	76,6	54,4	83,4	69,2	96,4	80,2	-3,4 п.п.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Протягом 1990–2013 рр. рівень відносної товарності досліджуваної продукції знаходився на рівні 54,4–96,4 %, що пояснюється, на думку товаровиробників, заниженням реалізаційних цін операторами ринку. Як свідчить зарубіжний і вітчизняний досвід, реалізаційні ціни на насіння соняшнику, коли його купують безпосередньо у виробника, як правило, необґрунтовано низькі. Таке становище зумовлено дією двох головних чинників. По-перше, зрозуміло, що, коли йдеться про продаж зерна з поля, то його пропозиція у цей час нерідко у декілька разів вища, ніж попит на нього. А це, як відомо, веде до зниження цін. По-друге, в Україні практично всі покупці даного виду збіжжя, у тому числі посередницькі структури, займають відносно виробників олігопольне або навіть монопольне становище. До речі, це стосується ринку практично всіх видів сільгосппродукції. У наукових літературних джерелах уже неодноразово зазначалося, що сільськогосподарські товаровиробники, переважно, не займаються зберіганням і переробкою сільськогосподарської продукції (якщо займаються, то в незначних обсягах), а реалізують її суб'єктам господарювання III сфери АПК або ж посередникам, які, за своєю кількістю як покупці значно поступаються кількості продавців. Такий розрив нерідко істотно збільшується на місцевих ринках аж до появи покупців-монополістів. Причиною такого явища є політика держави в галузі кредитування, коли основна маса позичених грошей повинна бути повернута у серпні-вересні поточного року [5].

У країнах Європейського Союзу площі під ріпаком, який, в основному, використовується для виробництва біодизеля, протягом останніх років скорочуються, так як останніх не вистачає для виробництва продовольчих культур. Це призвело до створення незадоволеного попиту на сировину з боку переробних підприємств, потужності яких виявилися не завантаженими [4].

Високий рівень цін на насіння ріпаку зумовив його прибутковість, а отже, і досить високі обсяги виробництва даної культури сільськогосподарськими підприємствами України, які є основним джерелом гарантування продовольчої безпеки держави. У цілому, виробництво ріпаку залишається, поряд із зерном, прибутковою сільськогосподарською культурою аграрного сектора України.

Структуру каналів реалізації олійних культур подано у таблиці 4.

Таблиця 4. Канали реалізації олійних культур в Україні, %

Напрями реалізації	Рік								2013 р. до 1990 р., ±
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	
Переробним підприємствам	98,9	5,1	2,4	4,0	4,2	5,2	4,9	5,7	-93,2
Видано пайовикам в рахунок орендної плати	-	-	4,6	2,0	0,7	0,6	0,4	0,3	-
Населенню у рахунок оплати праці	0,8	11,9	10,1	1,4	0,1	0,1	0,0	0,0	-0,8
На ринку	0,3	27,7	46,4	11,3	5,0	3,6	2,9	2,4	2,1
За іншими напрямками	0,0	55,3	36,5	81,3	90,0	90,5	91,8	91,6	91,6

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Дані таблиці 4 свідчать, що за період дослідження канали реалізації продукції зазнали суттєвих змін. Зокрема, значне зниження (на 93,2 процентні пункти) частки реалізації продукції переробним підприємствам і переміщення її в інші напрями реалізації є свідченням того, що керівництво аграрних формувань зацікавлене у пошуках нових, вигідних каналів реалізації олійних культур і реалізовує дану продукцію за цінами, вищими, ніж пропоновані покупцями-монополістами.

Таблиця 5. Баланс олії в Україні, тис. тонн

Напрями реалізації	Рік					2013 р. до 2005 р., %
	2005	2010	2011	2012	2013	
Виробництво олій рослинних	1437	3101	3268	4067	3712	> у 2,6 р.
Зміна запасів на кінець року	114	-151	33	-75	10	8,8
Імпорт	264	319	249	231	296	112,1
Усього ресурсів	1587	3571	3484	4373	3998	> у 2,5 р.
Експорт	900	2850	2814	3742	3353	> у 3,7 р.
Втрати, витрати на нехарчові цілі	52	41	45	40	41	78,8
Фонд споживання	635	680	625	591	604	95,1

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Зростання обсягів виробництва олійних культур сприяло нарощуванню виробничих потужностей переробної промисловості. Виробництво рослинних олій протягом 2005–2013 рр. зросло у 2,6 раза та сприяло зростанню частки експорту даної продукції, яка за аналогічний період зросла у 3,7 раза (табл. 5).

Незважаючи на вищевказані позитивні тенденції, частка імпорту олії зросла, що, поряд незначним зменшенням фонду споживання, свідчить про незацікавленість вітчизняних переробних підприємств у реалізації продукції на внутрішньому ринку через сприятливу кон'юнктуру на світовому ринку.

Зважаючи на те, що у 2013 р. посівні площі соняшнику досягли 5,1 млн га, що на 3,4 млн га перевищило науково обґрунтовану для України норму, подальше нарощування виробництва олійних культур екстенсивним шляхом слід розглядати як екологічну небезпеку. Перевищення питомої ваги посівів у структурі сівозмін призводить до виснаження ґрунту, погіршення його водного балансу, внаслідок чого знижується урожайність, яка в Україні майже у два рази нижча, ніж у європейських країнах. Головними причинами низької урожайності олійних культур є недотримання основних вимог сівозміни і технології вирощування культур, а також недостатня увага щодо підбору гібриду і якості насіннєвого матеріалу. Запровадження нових гібридів із високим адаптивним потенціалом, використання високоякісного насіння і застосування сучасних технологій вирощування має забезпечити високий рівень ефективності виробництва за рахунок значного підвищення урожайності при оптимальному рівні посівних площ.

З метою поліпшення аграрного землекористування, підвищення його ефективності та створення умов для конкурентоспроможного аграрного виробництва, необхідно вжити радикальних заходів щодо оптимізації структури посівних площ, з урахуванням екологічних чинників і вимог екологічної безпеки господарювання в аграрній сфері. Зокрема, доцільно ввести відчутні штрафні санкції за перевищення допустимої частки (1,3–1,5 %) ґрунтовиснажливої культури соняшнику у структурі посівних площ окремих господарств, а також за недоотримання можливого терміну повернення цієї культури на одне й те ж поле [2]. Стратегічним напрямом використання посівних площ повинна стати їх оптимізація шляхом встановлення економічно і екологічно обґрунтованих співвідношень між різними сільськогосподарськими культурами.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Отже, протягом двох останніх десятиріч обсяги виробництва олійних культур зростають, а їх асортимент формується відповідно до попиту світового аграрного ринку. В Україні основною олійною культурою залишається соняшник, олія якого використовується для задоволення харчових потреб населення та формування експортного потенціалу. Насіння ріпаку і сої

переважно, експортується як сировина через незначні обсяги переробки. У найближчі роки виробництво олійних культур в Україні буде збільшуватися, з огляду на великий попит, гарантований збут та привабливі ціни.

Займаючи лідируючі позиції у світовому виробництві олійних культур, Україна має конкурентні переваги на ринку олійних культур. Проте, наразі конкурентоспроможність українських олійних визначається лише більшими обсягами виробництва та нижчими цінами порівняно з іншими країнами. Забезпечити конкурентоспроможність олійних культур на внутрішньому та зовнішньому ринках можливо на основі росту урожайності, за рахунок використання прогресивних вискоефективних технологій виробництва та збільшення об'ємів переробки сої і ріпаку.

Подальших досліджень потребують питання розробки комплексу заходів з оптимізації посівних площ на основі впровадження сівозміни, підвищення технологічності та екологічності виробництва. Забезпечення зростання конкурентоспроможності олійних культур в умовах асоційованого членства України у Європейському Союзі.

Література

1. Губенко В. І. Маркетинговий менеджмент аграрних підприємств і ефективність виробництва / В. І. Губенко // Вісник ХНТУСГ: зб. наук, праць Харківського національного технічного університету сільського господарства ім. Петра Василенка. – Харків. – 2011. – Вип. 113. – С. 3–8.
2. Забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України на внутрішньому і зовнішньому ринках: Наукова доповідь / За ред. В.М. Трегобчука, Б.Й. Пасхавера. – К.: Ін-т екон. та прогноз., 2007. – 260 с.
3. Кузьмінська Н. Л. Особливості функціонування олійно-жирової галузі України / Н. Л. Кузьмінська // Економіка АПК. – 2011. – № 12. – С. 161–165.
4. Кучеренко С. Стан олійно-жирового виробництва в Україні в сучасних умовах [Електронний ресурс]. – режим доступу: www.nbuv.gov.ua.
5. Маслак О. Нові олійні рекорди / О. Маслак // Пропозиція. – 2012. – № 6. – С. 36–40.
6. Поперечний С. І. Маркетингова діяльність в АПК / С. І. Поперечний, О. Л. Клебан // Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. С.З. Гжицького. – Львів, 2011. – Том 13, № 1(47). – Ч. 2. – С. 181–187
7. Статистична інформація // Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
8. Фаїзов А. В. Олісно-жировий комплекс: проблеми і фактори розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – режим доступу : www.nbuv.gov.ua.